

CULEMBORGSE 'VOETNOTEN'

De Kapel

'Slecht gebouwde til voor jonge kraaien?'

Historisch halfjaarbericht 2004-30

Genootschap A.W.K. Voet van Oudheusden

Redactioneel

FOTO OMSLAG

Protest tegen sloop van de Kapel,
3 juli 2003.

Culemborgse Voetnoten, Nummer 30

ISSN: 0929-1334 maart 2004

Een uitgave van 'Het Genootschap
A.W.K. Voet van Oudheusden'

Opgericht 14 oktober 1937

Redactie

Y.E. Jakobs-Lommers, H.L.F. Lagers
(eindredactie), S.A.H. Sangster

Redactieadres

Mw. Y.E. Jakobs-Lommers
Kattenstraat 10
4101 BM Culemborg

Vormgeving

Hans Bassa (Studio Bassa)

Drukwerk

Jacobs Repro, Culemborg

Secretariaat Genootschap

Dhr. J.G. Borggreve
Vanghoutstraat 1
4105 HE Culemborg

e-mail:

voetvanoudheusden@freeler.nl

website: www.betuwegids.nl/voet

Girorekening

50 23 582 ten name van 'Het Genoot-
schap A.W.K. Voet van Oudheusden'

De contributie bedraagt €12,50 per jaar.

Een (vrijwillige) extra bijdrage stelt het
bestuur bijzonder op prijs.

In 2003 was het 250 jaar geleden dat ds. A.W.K. Voet van Oudheusden zijn *Historische Beschryvinge van Culemborg* voltooidde. Voet was vele jaren predikant in Ankeveen. Naast zijn dagelijkse werk besteedde hij veel tijd aan het lezen en bestuderen van historische werken. Aan zijn Culemborgse jeugdijaren bewaarde hij de mooiste herinneringen, en zijn neef Arnaud de Jouwer raadde hem dan ook aan een boek over Culemborg te schrijven. Dominee Voet overleed op 28 december 1753, slechts enkele maanden na het verschijnen van zijn boek. Op nieuwjaarsdag 1754 werd hij in Ankeveen begraven. Ter herdenking van Voets 200ste sterfdag hield onze oudvoorzitter prof. dr. O.J. de Jong een halve eeuw geleden, op 25 februari 1954, een rede in de Burgerzaal van het stadhuis. De bewerking van die lezing is in deze *Voetnoot* opgenomen.

Tijdens de lange hete zomer van 2003 werden de gemoederen in Culemborg danig beziggehouden door de voorgenomen afbraak van de kapel in de Papenhoek. Na hevige protesten vanuit de bevolking kwam het gemeentebestuur uiteindelijk terug op zijn beslissing om tot sloop over te gaan. Momenteel wordt er gezocht naar een nieuwe bestemming voor dit markante en beeldbepalende gebouw. Naar aanleiding van deze gebeurtenissen gaat Ben Holtkamp, kenner van de rooms-katholieke kerkgeschiedenis in Culemborg bij uitstek, nader in op de bouwhistorie van de kapel. Ten slotte beschrijft dhr. S. Lammers de geschiedenis van een Culemborgse huidenzouterij, die in de 19de eeuw nabij de Ronde Haven was gevestigd.

De hervormde kerk te Ankeveen. Tekening uit 1727 van een onbekende kunstenaar.

A.W.K. Voet

Geschiedschrijver van Culemborg 1686-1753

Levensschets

Wie tot de familie van een beroemd man behoort, ervaart dat niet steeds als een voorrecht. Want men wordt dan telkens met die geniale verwant vergeleken, zeker wanneer men een soortgelijk ambt bekleedt. Ook de Ankeveense predikant Arnoud Walraed Karel Voet heeft zo moeten leven in de schaduw van een roemrucht naamgenoot. Zijn oudoom, Gijsbertus Voetius, was lange tijd hoogleraar in de theologie aan de Utrechtse universiteit en had bekend gestaan om zijn verbazingwekkende werkkraft en kennis. Hij bleef ook na zijn dood gelden als een der meest strijdbare en belangrijke godgeleerden in het kerkelijke Nederland van de 'gouden eeuw'. Hoewel zijn afstammelingen niet een dergelijke grootheid bezaten, bekleedden zij toch met ere aanzienlijke overheidsambten. Minder succesvol waren de nakomelingen van zijn oudere broer. Aan het wetenschappelijk leven namen zij – als predikant of rector van een Latijnse school – weinig deel en hun werkkring vonden zij meestal in kleine plaatsen.

Dominus Voet van Ankeveen is dan ook niet als theoloog bekend gebleven. Wel waardeerden zijn ambtgenoten hem als kenner van het kerkrecht en van de geschiedenis. Maar die roep genoot hij slechts in kleine kring. Dat zijn naam bewaard bleef, dankt hij aan een werk dat niets met zijn eigen gemeente te maken heeft gehad.

Dit wil niet zeggen dat hij niet met grote trouw in het kleine dorp meer dan 40 jaar gearbeid heeft. Doch volkomen bevrediging vond hij er op den duur niet. Zijn leven werd er verzuurd door conflicten met de ambachtsvrouwe, Anna Elisabeth de Waele, die, evenals de meerderheid der bevolking, rooms-katholiek was. Slechts ongeveer 150 zielen waren aan Voets zorg toevertrouwd; bij de bediening van het Heilig Avondmaal kon hij ruim 60 lidmaten bijeen zien. Daardoor hield de predikant veel tijd voor studie over. In het begin van zijn ambtsperiode, omstreeks 1710, bewerkte hij een heruitgave van een naamlijst van predikanten uit het Sticht. Na de

publikatie van dat boekje gaf hij niets meer in het licht. Zijn preken wilde hij nooit laten drukken. Hij vond dat het land al genoeg met 'predikatiën overlaeden' was, en dan nog wel in een vorm – met allerlei 'voorredens, verdeclingen &c.' – die hij afkeurde. Waarschijnlijk dacht hij bij dit oordeel aan het pleidooi dat zijn oudoom indertijd geleverd had voor een eenvoudige en heldere kerkelijke uitlegging, zonder overbodige uitweidingen en versnipperingen. De 'Voetianen' waren zelf weinig trouw gebleven aan deze raad van hun leidsman. Maar Voet bescfte dat er voor zijn kanselwerk geen belangstelling meer zou zijn, en hij eiste in zijn testament dat al zijn preken zouden moeten 'worden gescheurt en verbrant'. Door die laatste maatregel heeft hij het tevens onmogelijk gemaakt hem ooit nog als theoloog en kanselredenaar te beschouwen en te herdenken.

Zijn ouderlijke woning stond te Helmond. Rector Paulus Voet, die er tevens schepen en ouderling was, ondertrouwde in 1684 te Beusichem met Elisabeth de Jouwer. Hijzelf was weduwnaar en vrij wat ouder dan zijn bruid. Hun huwelijk werd op 24 september te Ommeren voltrokken. De familie De Jouwer woonde in het rivierengebied. Op 23 juni 1686 kon rector Voet te Helmond een zoon ten doop houden. Naar zijn grootvader Aert Cornelisz de Jouwer ontving het kind de naam Aernoud; naar de gouverneur van 's-Hertogenbosch, graaf Walraed van Nassau, die peet was, kreeg het zijn tweede voornaam. In 1688 werd een dochter, Clara Catharina, geboren, en in 1691 volgde nog een zoon, die de illustere naam Gijsbertus zou dragen en daarbij ook zijn vaders naam ontving.

Rector Voet zag zijn kinderen niet groot. Hij overleed op 16 februari 1698 te Helmond. Nog 35 jaar zou zijn weduwe in het zuiden blijven wonen. Zij hertrouwde met Jakob Page, predikant te Lommel. Na diens dood verhuisde zij naar de pastorie van haar jongste zoon, Gijsbertus Paulus, die inmiddels predikant te Budel was geworden. Toen zij deze eveneens moest verliezen, trok zij naar het noorden, naar Ankeveen. Daar kwam zij in 1733. In de pastorie van haar oudste zoon zou zij haar tachtigste en laatste levensjaar doorbrengen.

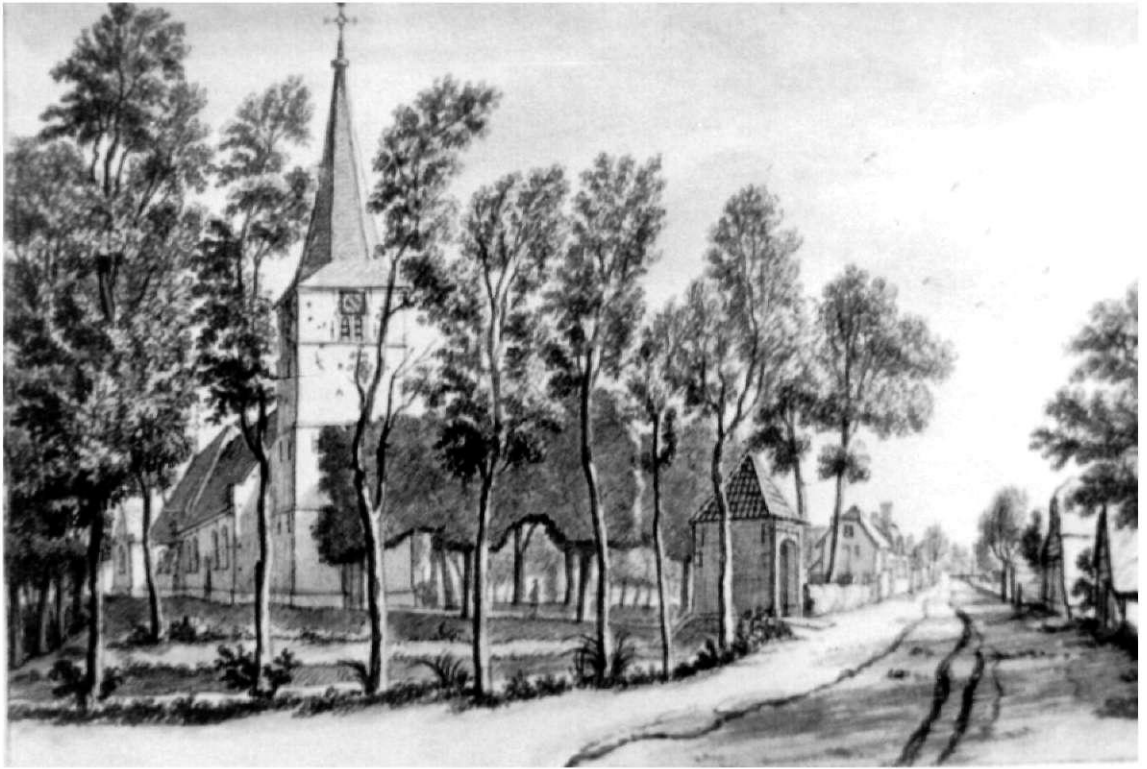
Die oudste zoon had zij slechts zeven jaar bij zich gehad. Haar moeder, Trijntje Salomonsdochter van Gaelen, had hem in 1693 meegenomen naar Culemborg. Welke noodzaak daarvoor toen bestond, is onbekend. Een broer van Elisabeth de Jouwer, de mr. leidekker Salomon, woonde aldaar. Hij zou er een voorname positie verwerven en het tot stadsburgemeester brengen. Waarschijnlijk heeft zijn moeder met haar Helmondse kleinzontje bij hem haar intrek genomen en stellig veel met hem verkeerd.

Aan zijn Culemborgse jaren bewaarde de predikant van Ankeveen later de mooiste herinneringen. 'Binnen Culenborg ben ik van mync Godtvruchtige, nu zalige, grootmoeder Catharina van Gaelen zedert myn zevende jaer

opgevoed. Hier heb ik het zoetste en aengenaemste myner jeugt doorgebracht. Hier wierd ik door Godgeleerde en Godzalige predikanten in de eerste beginselen van onze H. religie onderweezen en tot de vreesse Godts opgewekt.... Hier genoot ik het onderwys van bequacme leermeesters in de Latynsche en Grieksche taelen, totdat ik naer de Hoogeschoole van Utrecht gezonden wierd.... De nagedachtenisse van mijnen jongen leeftyd doet my menigmael gedenken aen deze stad’.

In Culemborg vond hij ook degene die de plaats van zijn vader enigszins voor hem ging innemen, de predikant Rhee, aan wiens ‘deftigheid, gepaerd met vaderlyke vriendlykheid’ en ‘het geleerd en weergaloos prediken’ hij na halve eeuw nog dankbare woorden wijdde.

Voor een jong kind viel er juist in deze jaren te Culemborg veel te bewonderen. ‘Men.... zag.... alhier verscheide hofhoudingen, ’t welk een groote levendigheid veroorzaakte’. Op het Nieuwe Hof – een oud nonnenkloostertje in de Herenstraat – woonde de gravin van Waldeck sinds de dood van haar man, de beroemde vorst en veldmaarschalk George Frederik. In het grote oude huis op de hock van Slotstraat en Meent verbleef een hertog van Saksen en in een pand aan de Ridderstraat een Saksische prins. Deze aanzienlijken en hun bedienden kwamen niet onder het gehoor van Ds. Rhee, Wagardus of Montanus. Zij gingen naar het kleine Lutherse kerkje, de oude gasthuiskapel. Ook Voet heeft wel eens zo’n Lutherse dienst meegeemaakt. Als in november 1694 de gravin-weduwe gestorven is, en ‘het lyk op een paradebedde in volle kleedy eenige dagen’ opgebaard heeft gelegen, is van de Lutherse kerk uit ‘met een menigte van toortsen en grooten sleep’ de uitvaart gehouden. Voor een kind van acht jaar was aan zulke dingen veel te bewonderen! Hij hoorde praten over de heren en graven van Culemborg, over vrouwe Elisabeth, wier portret in de grote zaal van het weeshuis hing, over graaf Floris de tweede, die zo ‘minnelyk, liefaelig en gemeensaem in zyn verkeerling met zyne borgers’ was, over de Waldecks, die strengere heren waren, over het grote meeloproer van 1650, toen het volk de heren op het stadhuis angstige uren had bezorgd, over de brand van de grote kerk uit 1654, over de schrik die de Franse bezetting in 1672 had gebracht – en hij werd gewezen op Mr. Nicolacs Bosch, de stadhouder van de lenen, die thuis dikke boeken met aantekeningen over de geschiedenis van de stad volschreef. Hij hoorde de – nog onbegrepen – uitdrukking: ‘Goddank, de proost van Aken op de visbank’, en zag aan de Slotpoort de gootklos, die het afgehakte hoofd moest voorstellen van deze proost, die in 1428 de stad overviel. Hij kon genieten van de drukte, die er op marktdagen in de plaats heerste. Hij kon gaan wandelen langs de muren en wallen, in de dreven bij het leegstaande en vervallen middeleeuwse kasteel, en de pracht bewonderen, die de aanzienlijken bij hun jachtpartijen ten toon spreidden.

Ankeveen, dorpsgezicht met de hervormde kerk. Gewassen tekening van Jan de Beijer uit 1749.

Zo herinnerde hij zich later de hertogin van Saksen, die in 1702 in het kraambed stierf: 'zij was een zeer schoone prinsesse; ik heb haer in de voorige eeuw gezien. Zy zat te paerd in amasonegewaed, hebbende een hoed met pluimen op een hoofd, verciert met blonde, gekrulde haken'. Haar zontje Joseph werd aan het hof van zijn tante opgevoed, 'zynde een kind, boven maete schoon'. Die tante was gravin Louise Anna van Waldeck. Van 1694 tot 1714 regeerde zij over Culemborg. Zo heel gelukkig viel haar regering niet uit. Voet, die deze periode grotendeels te Culemborg meemaakte, sprak later over 'quaede bestiering van eenige bediende'. Juist naarmate hij ouder werd, moet hij daarvan meer gehoord en begrepen hebben.

Hij doorliep de Latijnse school, die in deze tijd onder leiding stond van Mr. Abraham Wagardus, een Culemborgse predikantszoon. Daarna ging hij te Utrecht theologie studeren. Met zijn leermeesters trof hij het niet bijzonder. Van Maastricht, de opvolger van Voetius, was juist overleden. Of Voet smaak gehad heeft in het onderwijs van de knappe wijsgeer Roëll, is de vraag: dat strookte niet bijster met de Voetiaanse inzichten. Meer dan de onbeduidende Pontanus zal de bejaarde Melchior Leydecker hem beïnvloed hebben: dat was nog een echte, strijdbare Voetiaan. Misschien is Voet wel onder diens gehoor geweest als deze op zondagmiddag in de Engelse kerk

bijbellezingen hield. Op 22 juli 1709 werd Voet te Ankeveen beroepen. De 15de september deed hij er zijn intrede. Uit Culemborg volgden hem zijn tachtigjarige grootmoeder en zijn tante, Johanna de Jouwer, die de zorg voor de huishouding op zich nam. Voets jongere broer kwam in 1711 eveneens naar Ankeveen. Arnoud zou hem in 1714 tot predikant van Budel bevestigen. Het jaar daarop stierf Catharina van Gaelen, hoogbejaard, twee dagen voor Kerstmis. Johanna de Jouwer bleef te Ankeveen, totdat ook zij, 86 jaar oud, op 15 juli 1742 overleed.

De kleine protestantse gemeente van Ankeveen, verarmd door slechts beheer, overstromingen en – in 1672 – plundering door Franse troepen, ondervond weinig medewerking van de rooms-katholieke ambachtsvrouw. Kerkgebouw en pastorie werden verwaarloosd en Voet mocht zich gelukkig prijzen dat hij voor zijn traktement – jaarlijks 600 gulden – niet van plaatselijke omstandigheden afhankelijk was. De eerste tien jaar van zijn ambtsperiode werd er niets aan zijn woning gedaan, ‘wacrom de agterkeuken beter met een tuinherk als met een bezem konde worden gezuivert’. Reparaties moest hij zelf bekostigen. In later jaren werd aan de kerk wel ’t een en ander hersteld, maar aan de pastorie werd pas na 30 juli 1736 iets verbeterd. Op die datum was namelijk bij het afhoren van de kerkerekening in het koor van de kerk een hooglopende twist ontstaan tussen de ambachtsvrouw en de predikant over de betaling van de reparatie aan het omvergewaaide tuinhuisje bij de pastorie. Sindsdien liet Voet zijn rechten sterker gelden en wist hij veel gedaan te krijgen. Uit eigen middelen had hij trouwens ook dikwijls de kerkefondsen gesticund.

De oorzaak van deze moeilijkheden met de ambachtsvrouw en haar ambtenaren lag in Voets houding tegenover het rooms-katholicisme. Naar waarheid kon hij getuigen: ‘Van consciëntie-dwang ben ik een groot vijand. De Roomsgezinden wonen in ’t land, zij hebben haere huizen en gebouwen om daerin misse te doen. Dit word niet belet, en zoude ik ’t zelfs niet beletten, al hing het aen mij. Maer zij moeten zich mijden van openbaere schandacle te geeven en tegens de plakaecten van de souveraine Overrigheit publiek te zondigen’. Aan die laatste eis weigerde de meerderheid van Ankeveens bevolking te voldoen. Voet wilde dat er in het openbare leven niet te merken zou zijn waar het rooms-katholicisme beleden werd. Hij ergerde zich craan als bij een begrafenis op de kist een kruis geschilderd was, als de mensen knielden en kaarsen brandden, en op het kerkhof de kist rondom de kerk droegen. Hij keerde zich tegen losbandigheid op vastenavond, als de veenarbeiders zich vermaakten met ‘de kat uit de ton te werpen’, en vooral op Sinterklaasavond, wanneer sommige lieden zich vermomden en toetakelden ‘dat het één afgrijzen baert: Dic spectacels loopen onder den naem van Sinter Claesen bij den weg, kloppen aen de huizen,

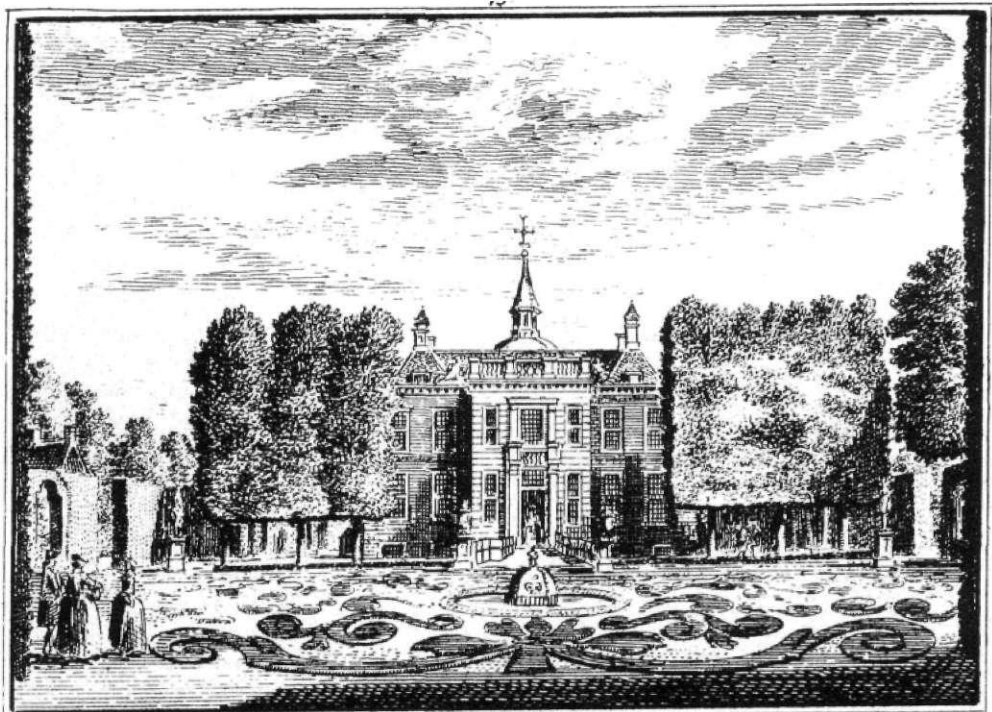
Het Huis te Ankeveen.
Gravures van Hendrik
Spilman naar
tekeningen van Jan de
Beijer uit 1749.

komen in dezelve ingedrongen en doen de kinders van doodsbenauwtheit schreeuwen'. In een brief aan de jezuiet Koningsfelt, die de bescherming van de ambachtswrouwe genoot, wees Voet erop dat hij in 't Brabantse 'nooit van diegelyke Sinter Klaescn gehoort' had, 'wel, dat hij de kinders geschenken brengt en goed is'. Maar in Ankeveen 'speelt men .... met hem als een gek halve duivel'.

Tegen deze voorchristelijke folklore stond ook de pater machteloos. Voet vroeg hem, hoe hij het vond dat men de nagedachtenis van deze bisschop zo onteerde, en of het hemzelf aangenaam zou zijn dat men na zijn dood zijn nagedachtenis zou bezoedelen 'met vermomde gekken op den dijk te laeten loopen en dan te roepen: „Daer komt paep Koningsfelt aen!“. En zal men zoo handelen met eenen, die men gelooft, dat in Heerlijkheid is? 't Is profaen!' Van het 'grouwsaem schrikken', dat deze lieden veroorzaakten, konden wel 'miskraemen, wanschape vrucht, stuipen, vallende ziekten etc.' komen. Daarom deed Voet een beroep op de pater de tucht over het leven van zijn parochianen te handhaven – het was z.i. nodig in dit 'goddeloos, dartel en brooddronken Ankeveen'.

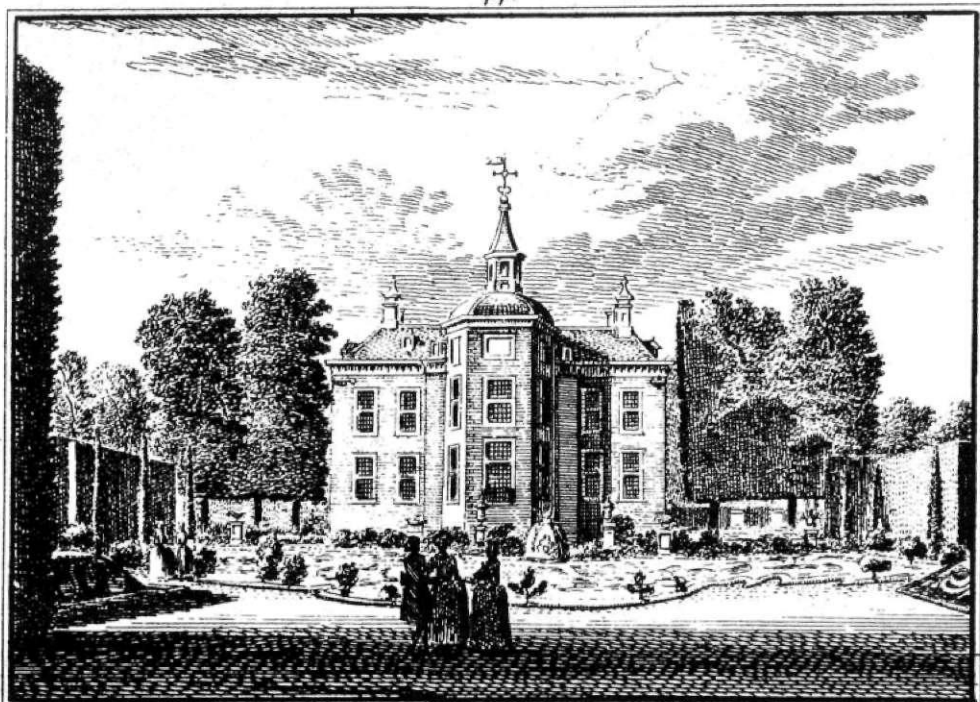
De verhouding met de ambachtswrouwe is nooit goed geworden. Buitenstaanders probeerden de twist wel eens bij te leggen, omdat de freule aan Voet toch 'zooveel goed' had betoond. Maar Voet ontzenuwde een dergelijke bewering: slechts drie maal in 23 jaar was hij genodigd om op het huis te komen etcn, nooit was hem 'eenig present uit haer hof van vroege vruchten gedaen .... nooit een meloen gezond.... De hovenier, op zeker tijd verzogt zijnde om een ... .handvol oranjebloesem...., bragt die steedswijze in zijne voorschoot, met verzoek dat het dog niet mogte uitlekken, want quam de juffrouw daer agter (ziede de goê man), zij zoude hem van de plaets jagen'. Met recht kon Voet zich er over beklagen dat freule De Waele nooit haar ambtenaren tot de orde geroepen had, als die hem beledigd hadden. Zo leefde hij betrekkelijk eenzaam en vreugdeloos, vooral nadat in 1742 zijn tante overleden was. Alleen de omgang met en de waardering van zijn ambtgenoten schonken hem enige afleiding. Buiten zijn ambtswerk hield hij zich – bij het klimmen der jaren steeds meer – bezig met zijn 'grootte liefhebberij voor de vaderlandsche oudheden'. 'Veel boeken, daarvan meldende' had hij er over doorgelezen: 'niets was my zoo aengenaem, als dagen, zelfs nachten – met deeze vermackelyke oeffeninge door te brengen'. Maar tot publikatie kwam hij niet.

Dan doet zijn – twaalf jaar jongere – neef Aernaud de Jouwer hem een onderwerp aan de hand: Culemborg! De Jouwer was, na juridische studie te Utrecht, in 1725 als leenegriffier te Culemborg benoemd en in 1744 tot stadhouder van de lenen aangesteld. Vooral in deze laatste functie had hij gemakkelijk toegang tot de grafelijke archieven en kreeg hij ook de bundels

Het HUIS te ANKEVEEN van voren, zo als 't zig vertoonde in 1749.

44

J. d. B. del. 1749.

Het HUIS te ANKEVEEN van agteren

J. C. S. f.

van een zijner voorgangers, Mr. Nicolaes Bosch, onder ogen. Wat lag er in die folianten een rijkdom aan gegevens verzameld! Zou Voet geen lust hebben, met behulp van deze boeken de geschiedenis van Culemborg te beschrijven? Hij had zijn mooiste herinneringen immers juist aan deze stad? Wel heeft Culemborg een donkere periode moeten doormaken, nadat de laatste graaf in 1720 het, met schulden bezwaarde, graafschap had moeten verkopen aan het Nijmeegs Kwartier; de staten daarvan hadden het als een soort wingewest beschouwd. Maar in 1748 was het opgedragen aan Prins Willem de Vierde, de erfstadhouder. Nu zou de opbloei onder Oranje een dankbaar slot kunnen vormen van een beschrijving, vooral omdat Voet 'van zijn tedere jeugd tot in den ouderdom altyd een groot liefhebber en hoogschatter van het doorluchtig Oranjehuis' was geweest. Waarom zou hij dan niet het voorbeeld van zijn familielid, professor Paulus Voet volgen, die indertijd over de heren van Brederode geschreven had? Aan ijver, kennis en tijd ontbrak het Voet niet. Maar zijn gezondheid ging een ernstige belemmering vormen: oudedagskwalen hinderden hem steeds meer. Na 1745 waagde hij zich zelden aan huisbezoek in herfst of winter, 's zomers lukte dat nog wel, doch in juni 1748 moest hij het ook al nalaten, 'wegens zwaerlijvigheit en andere ongemakken, konnende behalve dat door zucht en roos aen de beenen zoo verre niet gaen'.

In juli 1750 is zijn gezondheidstoestand weer iets beter. Hij vertrekt op de 6de uit zijn gemeente naar Culemborg. De Jouwer overlijdt juist in diezelfde maand – hij wordt de 23ste begraven – en waarschijnlijk heeft Voet het nu als een creplich beschouwd het boek over Culemborg te schrijven. Daarom verzamelt hij nog vele gegevens, bezoekt de belangrijkste gebouwen en noteert afmetingen en opschriften. Dan kan hij beginnen met het grote werk.

De literatuur staat tot zijn beschikking. Over Culemborg is nog niet zoveel geschreven. Een kroniekje van Sweder van Culemborg, stammend uit de late middeleeuwen, is door professor Anthonius Mattheus heruitgegeven. Dat wordt Voets hulpmiddel bij het schrijven van het eerste deel, waarin hij de regeringsperiodes der heren – en later graven – van Culemborg wil behandelen. Oorkonden en naamlijsten reserveert hij voor het tweede stuk, waarin hij de tegenwoordige staat van stad en graafschap beschrijven zal.

Spoedig kan hij al zijn tijd aan het boek geven, want in de zomer van 1751 moet hij het preken staken. Een zware hernia hindert hem al te zeer. Zijn ambtsbroeders willen hem graag helpen en komen zijn werk waarnemen. Intussen zoekt Ds. Bopp van Nigtevecht naar een oplossing. Voet zal geen emeritaat aanvragen, maar titel en traktement behouden; doch naast hem zal een jong predikant beroepen worden als adjunct, die hem dan na

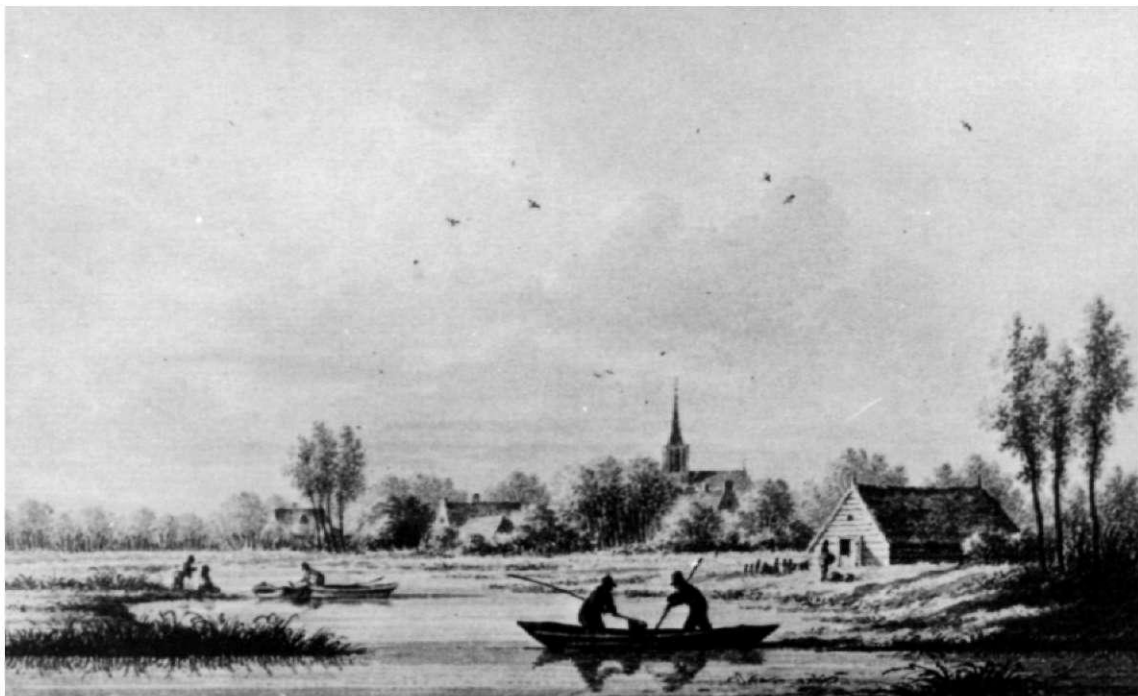
zijn dood opvolgen zal. Dit geeft geen moeilijkheden: de kerkeraad is volkomen vrij in het beroepingswerk en de Utrechtse staten stellen een extra honorarium voor de, te beroepen, adjunct beschikbaar. De ambachtsvrouw heeft – al meende ze dat aanvankelijk wel – geen enkele invloed op het beroep: Voet kan dit met de stukken aantonen en heeft in de laatste jaren meermalen ook zijn gemeente daarop gewezen.

Hij kan zijn opvolger zelf niet meer bevestigen. Op 4 juli 1751 heeft hij voor het laatst de dienst geleid en het Avondmaal bediend. Bopp bevestigt op 16 januari 1752 de nieuwe predikant, Theodorus van Toll. Wel beschrijft Voet dit alles nog zelf in het kerkeraadboek, dankbaar jegens Bopp en instemmend met de komst van Van Toll. Dan neemt Van Toll het schrijven van de kerkeraadnotulen van hem over.

Want het schrijven valt Voet steeds moeilijker. Zijn rechterhand kan ternauwernood meer een pen vasthouden. Met veel pijn schrijft hij het eerste deel nog af, maar dan moet hij zich verder met een potlood behelpen. Nu wordt het handschrift onbruikbaar voor de drukker. Zal zijn boek onvoltooid blijven? Gelukkig komt de voorzanger hem te hulp, door alles in het net te schrijven. Voet acht het dan zijn plicht, aan de 'letterkundige lezer' zijn verontschuldigen aan te bieden voor de eigen spelling, die deze voorzanger bij het overschrijven van het tweede deel gebruikte.

Intussen is de drukker begonnen met het zetten van het eerste deel. De Utrechtse boekverkoper J. H. Vonk van Lynden heeft verzocht het boek te mogen uitgeven. Voet wil de schijn niet op zich laden dat hij in opdracht of uit winstbejag zou hebben gewerkt: 'Myn pen.... is.... niet ghuert. Nooit schreef ik om geld. Wanneer de boekverkooper vernam, dat ik met deéze beschryvinge bezig was, heeft hy my sterk aengezocht omme dezelve te mogen drukken en uitgeven, dat ik hem gulhertig toestond, op zyne belofte van het gierlyk te zullen uitvoeren, uitbedingende alleenlyk voor myzelve eenige exemplaeren'. De uitgever hield zijn belofte. Graveur C. Philips begon aan de platen: een allegorisch titelprentje met gezicht op de Witte Toren van het kasteel, afbeeldingen van een, aan prins Willem in 1748 aangeboden gouden penning, van het Stads- en leenzegel, en ook het altijd boeiende gezicht op de stad van de overzijde van de Lek, dat D. van de Burg in 1752 getekend had. C. Bakker verzorgde een grote wapenkaart met de wapens van alle heren en graven. Als Voet zijn 'naredc' op 14 december 1752 beëindigt, heeft hij de drukproeven van het eerste deel al onder ogen gehad, en kan hij getuigen dat de platen 'geene aenpryzyng van noode' hebben; tenslotte wenst hij de lezer toe 'dat net hem wel gae'. Het gestelde doel is bereikt.

Maar zal hij het hele boek nog gedrukt en gebonden zien? Zijn ziekte wordt ernstiger. In juli 1753 moet hij aan zijn kerkeraad verklaren 'weegens

Gezicht op Ankeveen.
Tekening van Nicolaas
Wicart (ca. 1800).

zijn zwaar en droevig toeval van het water niet te kunnen komen' bij het Heilig Avondmaal. 't Zal de eerste maal zijn dat hij daar moet ontbreken. Aan de handtekening die hij op 22 september onder de kerkeradsnotulen zet, is duidelijk te zien dat hij zijn naam met bevende hand en slechts met de grootste inspanning nog kan schrijven. Als de kerkeraad zich voorbereidt op de bediening van 7 oktober, moet Van Toll notuleren: 'D. Voet verklaerde, schoon het water door de beenen ten eenemaal was gelost, wegens zwakheid niet te kunnen komen'.

Doch in diezelfde oktobermaand kan het bekende tijdschrift *Boekzaal der geleerde Waerelt* aankondigen dat 'Bij J. H. Vonk van Lynden is gedrukt en verzonden na alle Steden in Nederlandt, Historische Beschryving van het Graafschap Culemborg. ... door den Here A.W.K. Voet van Oudheusden, Twee delen in groot Octavo met 4 Kopere Plaeten en een Wapen-Kaert, welke lang is twee en een half voet, beginnende met den jare 679 tot heden toe.. De prijs is 3 Gulden 6 stuiv'. Het boek telde ruim 760 bladzijden.

Misschien hebben de eerste reacties Voet nog bereikt. Zeker is dat niet. In ieder geval heeft hij zijn boek nog uitgegeven gezien. Enkele maanden later, op 16 december 1753, komt de kerkeraad opnieuw bijeen. De notulen van de septembervergadering worden gelezen en aan Voet voorgelegd. Maar 'D. Voet betuigt niet te kunnen schrijven'. Hoe hij in zijn gezonde jaren heeft kunnen schrijven, getuigt datzelfde grote kerkeradsboek, dat hij met

zijn prachtige ronde handschrift, kloek en regelmatig heeft gevuld, getuigen de nieuwe doop-, trouw-, en lidmaatboeken die hij in 1744 'uit liefhebberij en om alles in een nette ordre te brengen' had aangelegd, getuigt bovendien zijn pas verschenen standaardwerk over Culmborg.

'De broeders... waeren voornemens, aen de tafel des Heeren te verschijnen, uitgenomen D. Voet, die verklaerde zeer zwak te zijn en het droevig toeval van het water wederom aengezet en daerom buiten staet te zijn van te kunnen komen'. Op 28 december 1753 sterft hij. Nieuwjaarsmiddag 1754 wordt hij bijgezet in de kerk, niet ver van waar freule De Waele, zijn tegenstandster, een halfjaar eerder begraven was. Van Toll spreekt over Jesaja 57 vers 2: 'Hy zal ingaan in de Vrede; zy zullen rusten op hare slaapsteden, een iegelyk die in zyn opregtigheit gewandelt heeft'. Al lang tevoren heeft Voet bepaald, wat er met zijn bezittingen moet gebeuren. De preken zullen vernietigd worden, de bibliotheek mag verkocht op enkele delen na die in de familie mochten blijven en dus naar verre neven en achterneven gaan, de familieportretten mogen aan de „vrinden aengepresenteert" of stukgeslagen en verbrand als niemand ze hebben wil.

Wat laat hij verder na? Een uitstekend kerkarchief, waarvoor hij, nog een halfjaar voor zijn dood, een tweetal blikken bussen te Utrecht heeft laten maken om de diaconale papieren veiliger te kunnen bewaren. Een goede naam heeft hij gehad bij zijn kerkeeraad, waarmee hij nooit een conflict heeft gehad; en waarschijnlijk ook bij zijn gemeente, die hij trouw heeft verzorgd, al had hij wel eens twist met een enkele ruwe klant of chronische dronkaard. In ieder geval herinneren zijn ambtsbroeders zich zijn gastvrijheid, zijn weloverwogen kerkrechtelijke raadgevingen, zijn strijd in eigen dorp om de vrijheid van zijn kerk. Daarom publiceert Ds. Joh. Halewyn van Bunschoten in het januarinummet van de Boekzaal onder Kerknieuws weliswaar geen grote levensbeschrijving, maar hij eert de nagedachtenis van Voet in een gedicht: 'Verwacht aangaande dezen waarden Man, niets anders als dit nevensgaande Grafschrift:

De brave Voet, doorkneedt in 's Vaderlands geschichten. Een vriendt van Eendracht, Vred', en ware Broeder-min, Niet slechts aanpryzer, maar voorstander zelf der plichten Van gulle Gastvryheit, zyn's hartenlust en zin; Die Ankeveens Gemeent' een reeks van veertig jaren En meer, getrouw met woordt en voorbeeldt heeft gesticht; Voor zyne Broederen een Vraagbaak en een Licht In 't Kerkbestuur, waar in geen beter was ervaren, Die voor de zuiv're Leer en 't onbesproke recht Van Kerk- en Arnezorg (wen d'Armoe, vol gebreken By Hem geen hulp nog troost werdt immer meer ontzegt; Tot Babel's spyt gelyk een Rots stont on bezweken Legt hier ind' aarde naar zyn sterf'lyk overschot Terwijl zyn beste deel gevaren is tot Godt.

Zo zag de tijdgenoot hem: als trouw pastor, als kenner van het kerkrecht, als liefhebber der geschiedenis, als hartelijk gastheer. Maar dit grafschrift

vermoedt nog niet dat zijn naam alleen bekend zou blijven door zijn boek over Culemborg. De *Boekzaal* van juli 1754 heeft er 25 bladzijden aan gewijd – meer een samenvatting van de inhoud dan een kritiek. Het tijdschrift maakt er aanmerking op dat Voet aan het slot zo uitvoerig heeft toegelicht, waarom hij Van Oudheusden aan zijn naam toevoegde, het doet er immers niet veel toe. Of hij edelman dan wel burger is geweest – in ieder geval verdient hij lof om zijn arbeidzaamheid als man van letteren en historieschrijver.

Heden ten dage valt er voor een lezer wel meer te prijzen dan alleen Voets arbeidzaamheid. Zeker is het eerste deel niet origineel wat de rangschikking en de weergave der gegevens betreft. Veel heeft Voet daar overgenomen uit de aantekeningen van Bosch en geput uit gedrukte werken als van Bor en Slichtenhorst. Maar hij heeft deze stof kritisch verwerkt. Wanneer Bosch bijvoorbeeld opgravingen te Culemborg beschrijft, waarbij geweldig metselwerk is gevonden, dat volgens hem door reusachtige lieden moet zijn vervaardigd, laat Voet dat hele bericht weg; jammer, dat hij zo met de reuzen ook de oudheidkundige vondst overboord werpt. Anderzijds is Voet toch wel een kind van zijn tijd, door de verhalen over de afstamming van het geslacht Culemborg uit de graven van Teisterband aan te nemen en een wonderlijk verhaal op te hangen over de stichting van Culemborg in – liefst – 1144! Aan het werk van Bosch heeft hij veel bijgeschaafd en vooral diens onstuimige uitingen weggewerkt.

Al maakt het geschiedverhaal in het eerste deel een aangener indruk dan de – met archivalia volgepropte – stadsbeschrijving, toch is het tweede deel veel oorspronkelijker, omdat Voet hier op zijn eigen waarnemingen af gaat. Zijn schets van de gebouwen en instellingen is zeer nauwkeurig en volledig, en met kennelijke geestdrift bewerkt. Die geestdrift valt, ondanks de vaak wat breedvoerige stijl, ook in het eerste deel te bespeuren als hij bijvoorbeeld schrijft over de weldadigheid van vrouwe Elisabeth, of over het ‘schandelyk en droevig uiteinde’ van proost Jan van Buren, ‘een regte woelwater.... die.... gered was om moord en brand te stigten’. Onder alle hoffelijke vormen – want de boosdoeners leefden in zijn tijd nog – verbergt hij zijn kritiek niet op de handelwijze van de staten van het Nijmeegse kwartier, omdat zij het oude kasteel lieten afbreken. Waar hij dit gebouw noemt, memoreert hij ook telkens die schanddaad.

Door zijn boek is Voet ook buiten Ankeveen en Culemborg bekend gebleven. Zoals het aan een plaatselijk historiewerk betaamt, heeft zijn geschrift bouwstoffen verschaft voor menige studie op het gebied van de vaderlandse geschiedenis. In zijn streven naar onpartijdigheid is Voet zelfs zijn tijd en eigenlijk ook zichzelf als predikant vooruit geweest. In Ankeveen immers is hij geen conflict met zijn rooms-katholieke dorpsgenoten

uit de weg gegaan. Nog in zijn laatste levensjaren, als hij geen dienst meer doet, klaagt hij in de kerkeraad over de harddraverijen voor kinderen, die de freule op zondagmiddag had laten houden; fel is zijn kritiek ook altijd geweest op de paters jezuïeten die te Ankeveen vertoefden. Maar zijn boek heeft hij van dergelijke gevoeligheden vrij willen houden, hetgeen in zijn dagen niet vanzelf sprak. 'My dunkt, ik hoore een muggezifter zeggen: 't Staet my niet aen, dat alhier van de instelling van zoo veler-lei missen geschreeven word, dat men hier leest van onze Lieve Vrouwe, haer Hemelvaert, van St. Emerentiana en de Omdracht, van St. Barbara, enz. Myn antwoord is: Weet dan zulk een berisper niet, dat onze voorouderen Roomschezind zyn geweest? Moet een historieschryver dit ontveinzen? Vermag hy wel de oude brieven veranderen of verminken? Moet hy de waerheid niet schryven? En ik de naemen der Santinnen onverandert te boek stellen? Ja maer, antwoord onze Criticus, het sticht niet. Ik zegge hierop: Het sticht al. Ik ben daerin gesticht, dat de menschen in dien tyd zoo bekommert waeren voor haere onsterfelyke zielen, en haere zaligheid, op haere wyze (dat aen my als historieschryver niet staet om voor goed of af te keuren) al was het met het wegschenken van de aerdsche goederen, tragteden uit te werken. Dit geeft ons aanleidinge, omme voor onzen onsterfelyken geest by tyds zorge te draegen'. Natuurlijk verloochent Voet zijn standpunt niet; scherpe kritiek oefent hij op het verstrekken van gewijd water gedurende de veepest van 1744 door een jezuïet te Culemborg, maar ook dan zegt hij: 'Hoc dees Jesuïet dit voor de Sociëteit, die zelden dwaasheden pleegt, heeft konnen verantwoorden, begrype ik niet'.

Altijd heeft Voet er behoefte aan gehad zich tot een groter publiek te wenden. Meermalen richt hij zich in het Ankeveense kerkeraadsboek 'tot het nageslacht', opdat dit over zijn handelwijze oordelen zal. Heeft hij later ingezien dat hij ook nog iets beters dan dorpsruzijs aan het nageslacht kon voorleggen? Opgesloten achter veenplassen in een klein dorp, eenzaam, oud en door ernstige ziekte gekweld, heeft hij, letterlijk in een wedloop met de dood, zijn boek geschreeven. Na hem heeft niemand meer de werkracht en tijd er aan besteed – misschien ook niet kunnen besteden – om zo volledig Culemborgs geschiedenis te beschrijven. In de streck tussen de grote rivieren bleef zijn werk veel gelezen en heeft het anderen geïnspireerd om zich in deze stof te verdiepen. En wie zijn boek vandaag ter hand neemt, zal oordelen dat de schrijver de roemruchte naam Voetius geen oneer heeft aangedaan. Dat geldt zijn kennis en ook de energie, waarmee hij als bejaard en ziek man tot zijn dood toe wetenschappelijk werkzaam is gebleven.

Zo verdient Arnoud Walraed Karel Voet, predikant van Ankeveen, ten volle de titel 'historieschrijver van Culemborg'. Door zijn enige boek is Culemborg 'zijn' stad geworden, al is hij er niet geboren of gestorven, al

heeft hij er niet gewerkt en al woonde hij er slechts een klein deel van zijn leven. Zijn boek is de reden 'waerom zyne gedachtenis by de goede burgerye in zegeninge is, en lange zal blijven'.

PROF. DR. O.J. DE JONG

Deze levensschets is de bewerking van een rede, uitgesproken in de Burgerzaal van het Stadhuis van Culemborg op 25 februari 1954, ter herdenking van het tweede eeuwgetijde van Voets sterfdag. De schrijver voelt zich verplicht aan Ds. Tichelaar, destijds te Ankeveen, en Ds. Lely te IJelmond, die hem inzage verschaften in het archief der plaatselijke Hervormde gemeenten, aan het personeel van de Utrechtse Universiteits-bibliotheek en vooral aan Mr. Beltjes, provinciaal chartermeester te Arnhem, die hem op verschillende bijzonderheden wees.

Een huidenzouterij in Culemborg*

Het huis 'De Zoutkeet
anno 1868', gezien
vanaf de Lekdijk.

Op 28 september 1866 koopt een drietal joodse winkeliers in manufacturen, te weten Manus Vorst (winkel op de Markt), Isaac van Polen (in de Tollenstraat) en Abraham Hartog van Emden (eveneens in de Tollenstraat), een stukje land ter grootte van 12 are van Anthonie Adrianus Blijenberg voor f 325,-. Het land wordt omschreven als 'gelegen aan den Gelddijk onder Culemborg in de Geer' en 'aan den Lekdijk in de Geer'.¹ Het was de bedoeling van de drie kopers, blijkens hun brief d.d. 17 september 1866 aan de

De Notaris **MOOR-
REES**, te Culenburg,
zal aldaar in het Hotel
„de Nieuwe Bak”, op

Dinsdagen 9 en 16 Maart 1897, telkens
's midd. 12 uur

publiek verkoopen :

Voor den Heer M. R. VORST en de Dames
J. B. en F. VAN EMDEN.

H U I S,

ingericht tot Woning, Pakhuis en Huiden-
zouterij met BOUWLAND aan den Gelddijk
in de Geer onder Culenburg, Sectie H 1347
groot 11,50 Aren.

Raad van Culenburg, om hier een
schuur met woning te bouwen en
in te richten als huidenzouterij.² De
aanvraag komt reeds in de raadsver-
gadering van woensdag 19 septem-
ber 1886 aan de orde. Het blijkt dat
de naaste bureu Martinus van Ave-
zaath en Jan van Weely verklaard
hebben geen bezwaren te hebben,
zodat wordt besloten de aange-
vraagde vergunning te verlenen.
Deze vergunning wordt gearres-
teerd in de vergadering van 24 sep-
tember 1866.

Door het overlijden op 3 septem-
ber 1877 van Isaac van Polen en op
18 januari 1882 van Abraham van

Emden dient het eigendom van de zouterij opnieuw te worden vastgelegd.
Op 27 januari 1883 wordt notarieel beschreven dat de weduwe Van Polen-
Wijsenbeek en haar acht minderjarige kinderen worden uitgekocht voor
f 800,-, waarna als eigenaren overblijven: Manus Vorst voor de helft, de
weduwe Van Emden-Wijsenbeek voor een kwart en haar drie dochters, ook
voor een kwart. Oorspronkelijk waren Manus, Isaac en Abraham elk voor
een derde eigenaar. Om tot uitkoop te komen, was de zouterij getaxeerd
door drie deskundigen, Cornelis Sillevis, stadsarchitect, Jan Verwoerd,
zonder beroep, en Dirk Louwerse, timmerman. De taxatie bedroeg f 2400,-
en werd als volgt verdeeld:

Manus Vorst f 800,-.

Sara Wijsenbeek, weduwe van Isaac van Polen f 400,-.

Haar acht kinderen samen f 400,-.

Naatje Wijsenbeek, weduwe van Abraham van Emden f 400,-.

Haar drie dochters samen f 400,-.

Na het uitkopen van de weduwe Van Polen en haar kinderen – die tot 1883
in het voorhuis van de huidenzouterij woonachtig waren – is Manus Vorst
dus voor de helft eigenaar, Naatje Wijsenbeek voor een kwart en haar drie
dochters ook voor een kwart. Als Naatje Wijsenbeek op 1 september 1888
komt te overlijden, verkrijgen de drie dochters ook haar deel en zijn dan
voor de helft eigenaar.

In maart 1897 wordt de huidenzouterij publiek te koop aangeboden (en
wel op 9 en 16 maart) door notaris Moorreës namens Manus R. Vorst en de

Het interieur van het pand Lekdijkstraat 14. De ruimte waar vroeger de zouterij was gevestigd, is nu een royale zitkamer. De balken aan het plafond zijn mogelijk nog gebruikt bij de bouw van de spoorbrug.

dames Johanna, Betje en Flora van Emden. Blijkens een tweede advertentie (op 14 maart) staat er een bod van f 2800,-. Hoe het verder is gegaan is niet geheel duidelijk. Volgens het kadaster (art. 2605) heeft in 1898 een verkoop plaatsgevonden en zijn de zusters Van Emden de enige eigenaren. Manus Vorst is dus uitgekocht. Wellicht diende de aankondiging van de publieke verkoop om tot een vaststelling van de waarde te komen en zou het bod van de gezusters Van Emden geweest kunnen zijn.

Bij een volgende kadastrale verandering in 1905 blijkt Mozes Wolf van Gelderen, waarmee Flora van Emden op 2 januari 1900 was getrouwd, ook als mede-eigenaar genoemd en wordt Johanna, die op 11 februari 1903 was overleden, niet meer vermeld. Daarna wordt in 1906 een stukje van 4,05 are van het erf verkocht aan de NV Stoomtram Tiel-Buren-Culemborg, die de grond nodig had ten behoeve van de aanleg van het tramlintje. Het restant van 7,45 are – huis en erf – wordt in 1921 verkocht. De nieuwe eigenaar wordt Johannes Kootkar, een paardenhandelaar. De verkoopprijs is niet bekend, daar er geen notariële acte voorhanden is.

Of er tot het einde toe, onder de zusters Van Emden, huiden zijn gezouten, kan niet worden nagegaan. Productiecijfers zijn niet bekend, en

evenmin is duidelijk of het bedrijf door de jaren heen een financieel succes geweest is. Dat Manus Vorst in 1898 zijn aandeel verkocht, hoeft niet te betekenen dat het voor hem zakelijk niet meer aantrekkelijk was. Hij was namelijk bezig zich uit zijn zaken terug te trekken. Zijn winkel op de Markt deed hij twee jaar later over aan zijn zoons Samuel en Bernhard. Deze Samuel was overigens ook betrokken bij de zouterij, want in 1870 staat hij bij de Burgerlijke Stand vermeld als huidenzouter.

Het gebouw waarin de huidenzouterij was gevestigd, bestaat nog steeds en staat thans aan de Lekdijkstraat 14. Het heeft een skelet van steigerpalen dat ook het dak draagt. De buitenmuren zijn nog voor een deel van middeleeuwse baksteen. Daar in 1868 zowel de steigerpalen van de spoorbrug als de stenen van de afgebroken Goilberdingerpoort publiekelijk te koop werden aangeboden, wordt wel verondersteld dat beide materialen in het gebouw verwerkt zijn. Dat zou dan betekenen dat het gebouw uit 1868 dateert. Hiertegen pleit echter dat Manus Vorst in 1867 aan het gemeentebestuur toestemming vraagt om in een schuur achter zijn huis op de Markt huiden te mogen zouten, daar het voor hem erg lastig was om de ruwe huiden telkens naar de zouterij te brengen. Dit wijst erop dat daar toen al gezouten werd. De naam *De Zoutkeet* anno 1868 herinnert nog aan de oorspronkelijke bestemming.

5. LAMMERS

NOTEN

- 1 Met de benaming De Geer werd vroeger het terrein tussen de Westersingel en de Gelddijk aangeduid. Voordat de spoordijk werd aangelegd, liep deze Gelddijk door tot aan de Ronde Haven.
- 2 Direct na de slacht wordt de huid van het dier gezouten om rotting te voorkomen. De huiden kunnen dan vrij lang droog bewaard worden. Alvorens de huiden worden gelooïd, wordt het zout in een bad met water verwijderd.

* Veel van de gebruikte gegevens zijn mij ter beschikking gesteld door de familie T. van Aken, waarvoor mijn hartelijke dank.

De Kapel 'slechtgebouwde til voor jonge kraaien' ?

Na de drukbezochte en levendige vergadering van de gemeenteraad van Culemborg op donderdag 3 juli j.l. in het oude stadhuis zijn er heel wat pennen in beroering gekomen. Het besluit van de gemeenteraad om de kapel op te offeren aan nieuwbouw is slecht gevallen bij veel Culemborgers. Sindsdien valt er vrijwel elke week wel iets te lezen over de kapel in de Culemborgse Courant en andere bladen.

In 1999 verscheen reeds een themanummer van de Culemborgse Voetnoten met de titel 'Van Kanunniken, Knekels en Klerken'. In dit nummer kwam de historie aan bod van de gehele Papenhoek. Dit keer richten we onze aandacht alleen op de kapel: behalve het gebouw zelf komen ook enkele gebruikers voor het voetlicht. Eén van hen was dr. Frits van der Meer, van wiens hand een boekje verscheen over praeses Van Schaik. Hierin steekt hij zijn mening

Protest tegen de sloop van de kapel op donderdag 3 juli 2003. Er is waarschijnlijk zelden zoveel belangstelling geweest voor een vergadering van de Culemborgse gemeenteraad. Foto van Gerard de Heus.

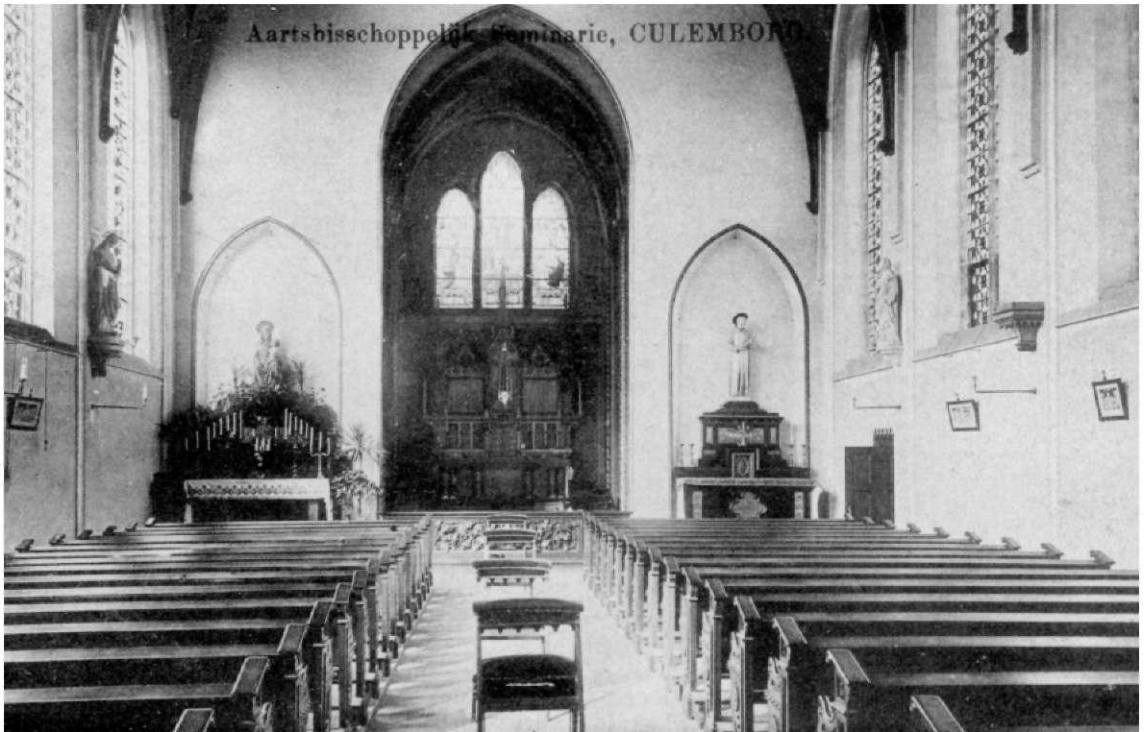

over de kapel niet onder stoelen of banken. De ondertitel van dit artikel is een citaat uit dat boekje. Het vraagteken erachter is niet van Frits van der Meer, omdat zijn mening niet gedeeld wordt door velen van ons.

Het begin

We schrijven 1853. Met goedkeuring van paus Pius IX wordt in Nederland de bisschoppelijke hiërarchie hersteld. Vanaf de reformatie tot 1853 werd ons land door de H. Stoel beschouwd als missiegebied. Er waren bij voorbeeld geen parochies maar staties. Er waren ook geen pastoors of kapelaans, maar (in feite) missionarissen. Als gevolg van de Bataafse omwenteling kwam er in 1796 godsdienstvrijheid, maar desondanks hadden de katholieken nog geruime tijd nodig om zich op de nieuwe situatie te bezinnen en het stof van twee eeuwen onderdrukking van zich af te slaan. Vanaf 1853 werd dat drastisch anders. Het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie betekende een krachtige impuls voor de katholieken om zich met veel geestdrift op allerlei gebied te manifesteren. Overal in onze samenleving was dat merkbaar. Nieuwe grote kerken, vaak in neogotische stijl, schoten als paddestoelen uit de grond. In Culemborg ging het niet anders: in 1886 kwam de nieuwe neogotische Barbarakerk aan de markt gereed.

Het is niet vreemd dat, met de herstelde bisschoppelijke hiërarchie op de achtergrond, ook de professoren van het seminarie¹, gesteund door de kerkelijke overheid, aan de weg wilden gaan timmeren. Het seminarie huisde voor 1853 in enkele panden aan de Papenhoek, waar eerder de kloppenschool was gevestigd. Zelfs de twee torens in de tuinen van deze panden, die onderdeel uitmaakten van de oude stadsmuur, werden gebruikt voor de priesteropleiding. In het begin zat het tij ook niet mee, omdat het in 1818 door pastoor De Hasque gestichte seminarie tijdelijk gesloten moest worden. In 1825 wilde koning Willem I de priesteropleiding centraliseren, en alle priesterstudenten in ons land² moesten daarom naar Leuven naar het Collegium Philosophicum. Het Culemborgse seminarie telde toen al 100 studenten. In 1840 keerde de opleiding terug in Culemborg, met toestemming van koning Willem II, die kennelijk milder was dan zijn vader. De groei ging gestaag door. De huisvesting was niet bepaald ideaal. Er was geen eigen kapel. Het seminarie had daarom in het waterstaatskerkje enkele banken in gebruik voor de studenten, de z.g. studentenbanken. Het kerkje was ook zonder deze seminariestudenten eigenlijk al te klein. Reden te meer voor het seminarie enerzijds en de parochie anderzijds³ om te zien naar een grotere en meer adequate huisvesting. Het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853 gaf de juiste impuls. Er was in die jaren veel mogelijk! Een nieuw groot seminariegebouw verrees in de Papenhoek. Dit moet plaats gevonden hebben tussen 1857 en 1860. Wie de houtsnede van

Het interieur omstreeks 1910. De muren zijn nog wit. Foto: Regionaal Archief Rivierenland.

het gebouw, gemaakt door A. Bogaerts rond 1860, aandachtig bekijkt, ziet aan de noordkant een kapel, die even hoog is als het gebouw zelf. Het lijkt in het geheel niet op de kapel die wij nu kennen. Er is ook geen torentje op het dak. Jammer genoeg bestaan er geen interieurtekeningen van deze kapel⁴, maar vermoedelijk zal zij qua stijl er ongeveer net zo hebben uitgezien als de kleine congregatiekapel die zich boven de refter bevond. Een neoclassicistisch interieur dus, wat gezien het bouwjaar ook logisch is. Het aantal studenten bleef echter stijgen, dus zowel het gebouw als de kapel werden te klein. Deze ontwikkeling leidde tot een vergroting van het gebouw in 1899. Een jaar eerder, in 1898 dus, werd er een bestek opgesteld, waarin de verbouwplannen werden beschreven. Men had architect N.J.H. van Groenendael het ontwerp laten maken. Aan de oost- en westzijde van het bestaande gebouw zou een aanbouw komen. Het plan voorzag ook in vergroting van de kapel en de, op de begane grond gelegen, studiezaal. In de tuin zou men een toiletgebouwtje⁵ en een speelloods plaatsen. In het oude gebouw wilde men enkele sanitaire voorzieningen treffen. Voor de hoofdingang tenslotte zou een overdekte doorgang worden gerealiseerd. Al deze voorgenomen werkzaamheden zijn inderdaad uitgevoerd en kwamen in de zomer van 1899 gereed. Binnen het kader van dit artikel beperken we ons uitsluitend tot de vergroting van de kapel.

De vergroting van de kapel

De te kleine kapel werd zowel in de hoogte als in de lengte vergroot. Vergelijking van de huidige situatie en de eerder genoemde houtsnede van Bogachts toont dit duidelijk aan. Inwendig zal de kapel niet veel hoger geworden zijn. Het fraaie, nieuwe houten gewelf werd op ongeveer dezelfde hoogte aangebracht als het oude, vermoedelijk gestucte gewelf. Uitwendig daarentegen werd de kapel wel enkele meters hoger. De hoge kap en het torentje gaven het gebouw, geheel in overeenstemming met de neogotische stijl, een rijzig karakter. Een eeuw lang maakte het parmantige torentje deel uit van de skyline van Culemborg.

Om de kapel in de lengte te vergroten, was het nodig om een pand tussen de kapel en de r.k. pastorie op te kopen en te slopen. De vrijgekomen materialen na de sloop mocht de aannemer als zijn eigendom beschouwen en eventueel hergebruiken. De oude kapel werd ommetseld en met twee traveeën (muurvakken met raam) in noordelijke richting verlengd. Opmerkelijk is dat de westgevel langer is dan de oostgevel; de kapel is dus niet zuiver rechthoekig. Dit heeft te maken met de kavels ter plekke. In dit deel van de Ridderstraat staan de scheidingen van de kavels nergens loodrecht op de rooilijn. De beide nieuwe traveeën kwamen buiten de monumentale poort te liggen. Deze situatie is nu nog steeds zichtbaar. De ramen van het nieuwe gedeelte hebben een andere indeling dan de overige ramen, omdat er aan weerszijden van het priesterkoor een sacristie met daarboven een bergruimte werd gecreëerd. Het gevolg daarvan was dat het priesterkoor tamelijk smal was. Ook aan de zuidzijde van de kapel, aan weerszijden van de ingang, waren twee van dergelijke ruimtes. De kapel was niet georiënteerd, d.w.z.. niet gebouwd in de richting west-oost met het priesterkoor altijd aan de oostzijde. In de middeleeuwen werd dit principe tamelijk consequent toegepast, maar in de periode van de neogotiek (ca. 1870-ca. 1910) tilde men minder zwaar aan de oriëntering. Het priesterkoor van de kapel was rechtgesloten⁶. Weliswaar hadden de meeste kerken en kapellen in die tijd een veelhoekige sluiting, maar in de Papenhock was hiervoor te weinig ruimte. De noordmuur van de oude kapel functioneert in de vernieuwde kapel als triomfboog. Met het verlengen van de kapel werd ook de studiezaal, die een verdieping lager lag, verlengd. Deze zaal werd in twee delen gesplitst.

Het interieur

Wie aandachtig kijkt naar de diverse interieurfoto's die in de loop van de afgelopen eeuw van de kapel zijn gemaakt, zal het direct opvallen dat de muren aanvankelijk wit waren en pas later zijn gepolychromeerd. Deze veelkleurige schilderingen waren het werk van ene Bagch⁷. Zoals veel

Het interieur na 1920. De triomfboog en andere muurdelen zijn inmiddels gepolychromeerd door Bagch. Foto: Regionaal Archief Rivierenland.

communiciebank midden voor het priesterkoor lijkt van bewerkt hout te zijn. Het is toch wel jammer dat niet bekend is wie de makers van al deze inventarisstukken waren. Mogelijk kan dat nog eens onderzocht worden. Van het orgel dat de kapel sierde, is daarentegen bijna alles bekend. Het instrument werd kort na 1858⁸ gemaakt door François Bernard Loret uit Mechelen⁹. Deze orgelmaker heeft fraaie instrumenten gemaakt, waarvan er ook in Nederland nog enkele te vinden zijn. Het Culemborgse orgel verhuisde in 1935 met het seminarie mee naar het nieuwe gebouw te Apeldoorn. Rond 1970 kreeg het Apeldoornse gebouw een nieuwe bestemming als politie school. Het orgel verhuisde vervolgens in 1972 naar de Heilige Geestkerk te Utrecht-Overvecht, waar het in iets gewijzigde vorm nog steeds valt te bewonderen en te beluisteren.

kerken en kapellen die in het laatste kwart van de negentiende eeuw tot stand kwamen, werd ook de Culemborgse seminariekapel wit opgeleverd. Meestal was het geld op, en de verfraaiing kwam dan later. De polychromering in de kapel kwam tot stand tussen 1910 en 1920.

In het bestek van 1898 staat vermeld dat de aannemer verplicht was de altaren, biechtstoelen, banken, communiebank en beelden uit de kapel te halen en na de verbouwing weer terug te plaatsen. Hieruit volgt dat de interieurstukken van de vernieuwde kapel aanvankelijk nog neoclassicistisch moeten zijn geweest. De foto's uit ca. 1910 en ca. 1920 tonen ons dat de zijaltaren inderdaad neoclassicistisch waren van een sober type. Later kregen deze altaren meer allure door het toevoegen van schilderijen en bij het rechteraltaar een soort retabel. Het hoogaltaar ziet er op alle foto's die voorhanden zijn neogotisch uit. Het is niet erg waarschijnlijk dat dit altaar reeds in 1856 in de oude kapel aanwezig was. De

De Augustijnen

Toen de paters Augustijnen in 1937 hun intrek namen in het Culemborgse seminariegebouw en er tien jaar later hun vermaarde schriftelijke studiecentrum vestigden, werd de kapel ook grondig aangepakt. In 1948 werden, geheel in overeenstemming met de toen gangbare inzichten, de polychromie, de drie altaren en de communiebank verwijderd. Hetzelfde gebeurde in de nabij gelegen Barbarakerk¹⁰: ook daar werd het hoofdaltaar ontdaan van de retabel, om plaats te maken voor een gordijn met daarvoor een groot kruisbeeld. Langs de zijmuren kwam een reeks kleine altaren met schilderijen van Suitbert de Grauw. Deze altaren waren nodig omdat de paters dagelijks een Heilige mis moesten 'lezen'. Op dit ogenblik zijn de schilderijen nog steeds aanwezig, maar door een plaat board aan het oog onttrokken. De sacristieën naast het priesterkoor werden bij de kapelruimte getrokken, en er werden koorbanken in geplaatst. De kapel was nu immers

Het Loret-orgel. Dit prachtige en intensief bespeelde orgel, rond 1858 gebouwd door François Bernard Loret uit Mechelen, verhuisde met het seminarie mee naar Apeldoorn in 1935. In 1972 werd het in de H. Geestkerk te Utrecht-Overvecht geplaatst. Foto van Cor van Blokland.

een kloosterkapel geworden, met alle gevolgen van dien. Naast het portaal vóór de kapel kwam een nieuwe grote sacristie. Deze was hard nodig omdat veel paters zich tegelijkertijd moesten kleden voor de eredienst. De bestaande sacristieën waren daarvoor te klein.

Van kwaad tot erger

Door het toedoen van de augustijnen werd de kapel al van enkele opmerkelijke fraaie dingen ontdaan. Wat er echter na hun vertrek in 1972 gebeurde, tart elke beschrijving.

De sociale academie De Nijenburgh, die het seminariegebouw vanaf 1972 huurde van de nieuwe eigenaar (een beleggingsmaatschappij), wist eigenlijk geen raad met de kapel. Hoewel de academie eigenlijk een gereformeerde signatuur had, was daarvan onder de studenten en docenten nauwelijks nog iets te merken. Er was dus geen kapel nodig. Alles wat nog enigszins

Schilderingen van Suijbert de Grauw. De Augustijnen plaatsten langs de zijmuren enkele altaren, zodat elke pater dagelijks zijn (verplichte) H. Mis kon opdragen. Deze schilderingen zijn nog aanwezig. Foto: Regionaal Archief Rivierenland.

waardevol was, werd verwijderd en de kapel werd een sportzaal. De oude studiezaal beneden de kapel, door de augustijnen ooit al omgebouwd tot een toneelzaal, is tijdelijk in gebruik geweest als bioscoop. Tegen de buitenmuur kwamen vitrines, met daarin soms pikante afbeeldingen, waarmee de lopende films werden aangeprezen.

De sociale academie, die later Hogeschool Midden Nederland ging heten en in 1995 Hogeschool van Utrecht, heeft tot de zomer van 1997 gebruik gemaakt van het gebouw. In dat jaar verhuisde dit instituut naar Utrecht. Het gebouw werd vervolgens aangekocht door de gemeente Culemborg ten einde op deze plaats het nieuwe stadskantoor te kunnen vestigen. Wat er met de kapel moest gebeuren, wist de gemeente toen nog niet. Uiteindelijk is het betreurenswaardige besluit van 3 juli j.l. genomen, waarvan de inhoud ons bekend is. Intussen was het met de kapel snel bergafwaarts gegaan. Het torentje werd enkele jaren geleden al verwijderd, omdat het te gevaarlijk was. Bij een beetje storm zou het van het dak kunnen waaien en die verantwoording wilde men niet nemen. Op dit moment ligt het torentje op de tonnenvaalt aan de Oude Beesdseweg. De leien zijn er af gehaald en door enkele mensen van de Kapelredders is geconstateerd dat het houtwerk behoorlijk verrot is. Het torentje is geheel

opgemeten door de architect André Hoek, een schoonzoon van architect Theo Ausems, en kan bij een eventuele restauratie zonder problemen nageemaakt worden.

Wie maakten gebruik van de kapel?

Het seminarie te Culemborg heeft tussen 1818 en 1935 ruim zesduizend studenten binnen zijn muren gehad, waarvan iets minder dan de helft uiteindelijk priester is geworden. Onder deze studenten waren er enkele die later hoge functies bekleedden binnen de kerk. Het is niet precies na te gaan welke hoogwaardigheidsbekleders van het Utrechtse aartsbisdom in Culemborg hun loopbaan begonnen zijn. Het was in die tijd gebruikelijk dat studenten in hun eigen bisdom opgeleid werden. Na hun wijding werden ze doorgaans ook in hun eigen bisdom benoemd, tenzij ze naar de missie werden uitgezonden. Een opmerkelijke student aan het Culemborgse seminarie was de priester-staatsman dr. Herman Schacpman. Hij studeerde hier vóór de vergroting van de kapel. Kardinaal De Jong wilde graag dat de augustijnen bij hun aantreden in 1937 het seminariegebouw tien jaar lang niet zouden verbouwen, zodat oud-studenten bij een eventueel bezoek aan Culemborg alles nog zouden aantreffen zoals zij het kenden uit hun studietijd. Van deze mogelijkheid hebben overigens maar weinig oud-studenten gebruik gemaakt. Kardinaal De Jong, zelf oud-student, kwam graag in Culemborg. Meermalen was hij te gast bij de augustijnen. De Jong is vermaard geworden door zijn houding tegen de Duitse bezetters tijdens de Tweede Wereldoorlog. Koningin Wilhelmina, die tot op zekere hoogte een beetje afkerig was van alles wat katholiek was, heeft kardinaal De Jong na de oorlog geprezen om zijn optreden in die duistere jaren. Dit is veelzeggend! Kardinaal Alfrink, ook een oud-student, ligt bij velen nog vers in het geheugen. Als opvolger van De Jong kwam hij ook nog wel eens naar Culemborg. Kort voor zijn dood – hij was toen al geruime tijd emeritus – is hij nog in de Papenhoek gesignaleerd in een zwarte automobiel. Hij wilde nog eenmaal zien wat er van ‘zijn’ kleinseminarie geworden was. De kapel heeft hij nog kunnen zien, evenals het voormalige zusterhuis. De rest van het gebouw was na de grote brand van 10 december 1976 vervangen door de nieuwbouw van de Hoge school Midden Nederland.

Pracses J.A.S. van Schaik, die als eerste seculiere geestelijke van 1906 tot 1928 de scepter zwaaide in het seminarie, mag niet onvermeld blijven. Hij besteedde veel aandacht aan de liturgische vorming der studenten. In die jaren was hij ook een prominent figuur als het over kerkmuziek ging. Hij componeerde veel liturgische gezangen in een stijl die in onze tijd wat traditioneel en romantisch overkomt; zijn werk wordt tegenwoordig dan ook nauwelijks uitgevoerd. Een andere opmerkelijke ‘kapelbezoeker’ was pater

De grote brand van 10 december 1976. Deze enorme brand, een van de grootste in Culemborg tijdens de vorige eeuw, verwoestte de bovenste twee verdiepingen van het voormalige seminariegebouw. Dankzij de 'gunstige' windrichting (west) kon erger worden voorkomen. De kapel met haar torentje bleef toen gespaard. Foto van Frans Verdonk, Culemborg.

Bernard van Meurs. Deze priester-dichter was leraar op het seminarie en bekend vanwege zijn proza en poëzie¹¹ in het Overbetuwse dialect. Hij verhuisde in 1896 naar Rotterdam, waar hij kapelaan werd. Feitelijk heeft hij de huidige kapel niet echt gekend, maar wel de kleinere neoclassicistische voorloper ervan. Ten slotte moet dr. Frits van der Meer genoemd worden. Deze Nijmeegse hoogleraar in de kunstgeschiedenis studeerde in Culemborg van 1924 tot 1928. Hij schreef een prachtig boekje over praeses Van Schaik, waarbij af en toe ook de kapel ter sprake komt. Frits van der Meer had er niet veel waardering voor¹². Hij spreekt over 'een leelijke kapel, slechtgebouwde til voor jonge kraaien', 'de banale communiebank', 'de leelijke ramen' en 'het dwaze deurtje voor den biechtstoel'. Iets verder in het boekje schrijft hij: 'Het altaarretabel was een stapel blikachtig koper met wat colonnetten en conopeumlappen, – het stond in een donkeren hoek, twee rijen schijnwerpers moesten het wat in feestgloed zetten als de dag het eischte'. Toch had hij ook een positieve opmerking: 'Haar eenige schoonheid bestond in haar ongewone hoogte, en ongebroken ruimte'. In dit opzicht vergeleek hij de kapel met de beroemde Saint-Chapelle te Parijs.

Niet alleen katholieken of christenen, maar ook veel niet-gelovigen betreuren het op 3 juli j.l. genomen besluit van de gemeenteraad. Is het niet frappant dat na de grote brand van 10 december 1976 alleen de kapel, inclu-

De kapel gezien vanaf de vierkante toren. Het is bijna niet voor te stellen dat dit gebouw plaats zou moeten maken voor nieuwbouw! Foto van Gerard de Heus.

sief het torentje, overeind bleef? De kapel is niet alleen uit bouwkundig oogpunt interessant of vanwege haar bijdrage aan Culemborgs beschermd stadsgezicht, maar zij vertegenwoordigt tevens een stuk kerkelijke geschiedenis met een enorme impact op de totale samenleving van ons land in het begin van de twintigste eeuw.

Na het gemeenteraadsbesluit tot sloop van de kapel op 3 juli hebben verschillende verenigingen uit de cultuurhistorische sector en omwonenden van de kapel zich verenigd tot het 'Comité van de Kapelredders'. Vele acties zijn ondernomen, waaronder het verzamelen van handtekeningen tegen de sloop. Op donderdag 27 november konden 4500 handtekeningen aan de gemeenteraad worden overhandigd. Dezelfde avond heeft de gemeenteraad besloten dat noch het theater De Fransche School, noch het bestuurlijk centrum op de plek van de kapel zullen worden gerealiseerd. Hierdoor is de kapel voorlopig gered. Men denkt nu na over een nieuwe bestemming. Wanneer deze is gevonden, is de kapel definitief gered en zal zijn prominente plaats in het Culemborgse stadsgezicht gewaarborgd zijn.

BEN HOLTkamp

BRONNEN

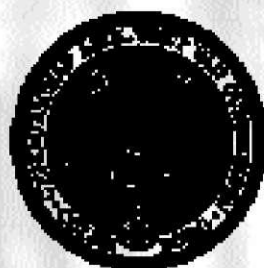
- Peek, J.W., *Geschiedkundig overzicht van katholiek Culemborg* (Culemborg 1928).
Renswoude, J. van, *Eia nunc comunitones!* (Apeldoorn 1989).
Vermeulen, A.J., e.a., *Gedenkboek 150 jaar klein seminarie Aartsbisdom Utrecht, 1818-1968* (z.pl. 1968).
Pas, W. van de, *Honderd jaar kromstaf. Het herstel der hiërarchie* (Utrecht 1953).
Archief Barbaraparchie Culemborg.
Meijer o.s.a., A. de, diverse artikelen in de Nederlandse *Analeccta o.s.a.*
Archief paters jezuiten Nijmegen: Bestek verbouwing 1899.
Besluiten gemeenteraad van Culemborg.
Meer, F. van der, *Praeses Van Schaik* (Utrecht 1943).

NOTEN

- 1 Het seminarie te Culemborg was een z.g. kleinseminarie. Jongens die zich 'geroepen' voelden, gingen na de lagere school naar zo'n kleinseminarie. Deze opleiding duurde zes jaar en laat zich nog het best vergelijken met een gymnasiumopleiding. Na het kleinseminarie ging men naar het grootseminarie. Ook hier studeerde men zes jaar, aan het eind waarvan de student priester gewijd kon worden.
- 2 Behalve het seminarie te Culemborg was er ook een te Driehuis-Velsen, het seminarie Hageveld.
- 3 De geschiedenis van de Barbaraparchie en van het seminarie waren in de negentiende eeuw nauw met elkaar verweven. Beide werden door Jezuiten bestuurd. Dit duurde tot 1906. In dat jaar nam het bisdom het seminarie over van de Jezuiten.
- 4 Veel archiefmateriaal van het seminarie is verloren gegaan, met name een groot deel van het materiaal van ná 1841 tot de verhuizing in 1935.
- 5 Dit gebouwtje kennen wij nog steeds als de 'Acht Zaligheden', dat in 2003 werd gerestaureerd en nu als een kleine expositieruimte fungeert.
- 6 De nabijgelegen Sint-Barbarakerk, die in 1898 twaalf jaar oud was, heeft eveneens een rechtgesloten koor. Dit verschijnsel was in die tijd tamelijk uniek.
- 7 Frits van der Meer vermeldt deze naam in zijn boekje over Van Schaik, echter zonder voorletters. Wie deze Bagch was, kon nog niet worden achterhaald.
- 8 Het bouwjaar kan ook 1856 zijn, omdat er in het orgel een stuk krant is geplakt, met in een advertentie de datum 21 oktober 1856.
- 9 De Jezuiten waren heel erg op België georiënteerd. Ze kochten veel van hun spullen bij leveranciers uit België, mogelijk geldt dat ook voor andere inventarisstukken.
- 10 Zowel de Barbaraparchie als het klooster waren in handen van de paters augustijnen. Het is zeer uniek dat er twee augustijnenconventen naast elkaar gelegen waren. Over en weer bestonden veel contacten.
- 11 Het bekendste werk van zijn hand is zeker het 'Kriekende kriekske'.
- 12 Niet alleen de kapel vond hij lelijk, maar ook de parochiekerk aan de Mark: 'Brutaal rekt een nieuwe roomsche spits, slecht-normandisch, zich boven de oude toren uit'.

Rectificatie

De redactie van de *Culemborgse Voetnoten* heeft iets doms gedaan. Bij het artikel van Ben Holtkamp over het Pensioonaat Mariakroon in het Historisch Halfjaarbericht nr. 29 heeft zij namelijk verzuimd om te vermelden dat de afgebeelde prentbriefkaarten afkomstig zijn uit de collectie van de heer A.H. VAN HAAFTEN. Het betreft de afbeeldingen op de pagina's 2, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11 en 12. Onze welgemeende excuses hiervoor.

IN DIT NUMMER

A.W.K. Voet, geschiedschrijver van Gulenberg 1686-1753
Levensschets

PROF. DR. O.J. DE JONG

Een huizenzouterij in Gulenberg

S. LAMMERS

De Kapel

'Slecht gebouwde til voor jonge kraaien?'

BEN HOLTAMP